

bu devlette büyük emirlikler arasında yer almıştır. Sultan Baybars zamanında (1260-1277) devâtdâr aslî görevleri yanında sır kâtipliği hizmetini de ifa etmekteydi. Memlûk Sultanı Kalavun (1279-1290), Fâtımîler'deki gibi bir sır kâtibî tayin ederek önemli bazı hizmetlerin devâtdârlıkla birlikte yürütülmesini istemiştir.

Memlûkler devrinde bu tabir devâdâr şeklinde kullanılmıştır. Bahriyye Memlûkleri döneminde (1250-1390) devâdârın önemi ve nüfuzu günden güne arttı, devâdârların sayısı çoğaldı. İlk zamanlarda bu memuriyete erbâb-ı kalemden (memurlardan) tayinler yapılyordu. Sonraları on veya yirmi memlûke kumanda eden emirlerle kırk memlûke kumanda eden tablânâ emirleri tayin edilmeye başlandı. Emîr Baybars, Sultan Muhammed b. Kalavun tarafından "devâdâr-ı kebîr" unvanıyla Dîvân-ı İnşâ reisliğine getirildi. Sultan el-Melikü'n-Nâsir Hasan da "emîrû mie" ve "mukaddemü'l-elf" denilen ve bin memlûke kumanda eden birinci sınıf emirlerden Tuğtemür en-Necmî'yi devâdâr tayin ederek kendisine "devâdâr-ı kebîr" unvanı verdi. Sultanın huzurunda önemli mevkiye sahip olan yirmi beş görevliden biri de devâdâr-ı kebîr idi. Devâdâr-ı kebîr rütbece emîr-i âhûr-i kebîrden sonra, sultanın memlûklerinden sorumlu olan re's-i nevbeti'n-nüvâbdan önce gelmekteydi. Sayıları çoğalan devâdârların her birinin belli bir statüsü ve muayyen bir işi olmakla beraber sık sık değişik hizmetlerde de kullanıldıkları olmuştur. Elçileri karşılayıp ağırlamak ve onları sultanın huzuruna çıkarmak gibi işlerde mihmanlarla beraber devâdâr da görev alırdı. Haftanın belli günlerinde dârüladde bizzat sultanın iştirakiyle kurulan mezâlim mahkemelerinde devâdâr da bulunur, sultanın etrafında usulüne göre yer alan çeşitli görevlilerin arkasında hüccâb ile ayakta bekler ve muhakemelerin cereyanı sırasında mahkemeye giriş çıkışları düzenleyerek disiplini sağlardı.

Devâdâr, sultana gelen ve sultan tarafından gönderilecek olan her türlü mektup ve evrakı emîr-i candar ve kâtib-i sır ile birlikte alır, özel bir merasimle sultana takdim ederdi. Bu aslî görevleri yanında devâdârlar ayrıca zekât ve vergileri toplamakla görevlendirilir, elçilik yapar, sultanın fermanı ile bazı emirlerin tutuklanmasında da istihdam edilirdi. Devâdâriyye mansıbının önem ve itibar kazanmasında bu göreve getirilen

emirlerin kuvvetli şahsiyetleri ve nüfuzları da rol oynamıştır. Nitekim Sultan el-Melikü'l-Eşref Şabân'ın (1363-1376) önde gelen emirlerinden Aktemür Hanbelî ve halefi Taştemür devâdâr-ı kebîr olunca nâib-i saltanat imtiyazı ile geniş yetkiler elde etmişlerdi. Burciyye Memlûkleri döneminde (1382-1517) devâdârların nüfuzları daha da arttı. Hatta Barsbay ve Tormanbay örneklerinde olduğu gibi tahta geçişte bir basamak olarak kullanıldı. Sultan Berkuk'un emirlerinden Yûnus ve el-Melikü'n-Nâsir Ferec'in emirlerinden olan oğlu Yeşbek devâdâr-ı kebîr olarak posta, maliye ve adliye işlerine de bakyorlardı. Emîr Yeşbek emîr-i silâh, vezâret, üstâdüddâr gibi büyük emirlikleri de üzerine almıştı. Bunlar sultana ait azil ve tayin işlerine de müdahaleye başladılar, hatta bazı saltanat nâiblerinin azlinde bile etkili oldular. Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak ile Sultan el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin daha önce devâdâr-ı kebîr olarak devletin en güçlü emirleri arasında yer almışlardı.

Devâdâr-ı kebîr bazı askerî işlerde Dîvânü'l-ceyş'in reisi nâzirü'l-ceyş ile birlikte çalışırdı. Sultana ait camî, medrese, ribât ve zâviye gibi hayır kuruluşlarının idaresinden sorumlu olan Dîvânü'l-ahbâs'a da devâdâr-ı kebîr bakardı. Her büyük emîrin olduğu gibi devâdârın da bir sancağı vardı, alâmeti de divit ve kalemndan idi. Devâdâr-ı kebîre genellikle emîr-i mie iktâ*ları verilir, bazan da daha alt derecede tablânâ emirliği ve onun iktâsı lâyıık görölürdü.

Rütbece devâdâr-ı kebîrden sonra gelen ve sayıları zaman zaman değişen diğer devâdârların da devlet işlerinde önemli fonksiyonları vardı. Onlar, yirmiler ve tablânâ emirliği derecesiyle, bazan da emîr-i mie ve mukaddemü'l-elf rütbeleriyle tayin edilen devâdâr-ı sâni önemli yetkilere sahipti; askerî işlere bakar ve vergilerle ilgili kararları yazardı, ayrıca mühim meselelerde fikri alınırdı. Devâdâr-ı sâni daha sonra halk arasındaki anlaşmazlıkları halletmeye ve bir kısım davaları görmeye başladı. Bazı büyük emirlerin tayiniyle uğraştığı için de bu makam daha çok itibar kazandı. Meselâ nüfuzlu emirlerden Canı Beg, emîr-i mie ve mukaddemü'l-elf rütbesiyle devâdâr-ı sâni tayin edilince devlet işlerinde en yetkili emîr durumuna gelmişti. Emîr Temürboğa da mukaddemü'l-elf rütbesiyle devâdâr-ı sâni tayin edildiğinde devlet idaresindeki yeri ve itibarı artmış, memleket işleri ondan so-

rulur olmuştur. Diğer devâdârlar ise (ed-devâdâriyyetü's-sığâr) emirlerden olmayıp hasekilerden seçilirlerdi. Bunlar arasından tayin edilen devâdâr-ı alâmet, sultanın emir ve fermanlarına onun tevki ve tuğrasını basmakla görevliydi. Teamüle uymamakla beraber bir devâdâr-ı sagirin diğer rütbelere atlanarak nâib-i saltanat tayin edildiği de olmuştur. Devâdâr-ı kebîrin atabegü'l-asâkir (Mısır'daki askerin kumandanı) olması hoş karşılanmazdı. Saltanat nâiblerinin de sultan gibi çok sayıda devâdârı vardı. Ayrıca diğer büyük emirlerin, kâdilkudât vb. büyük memurların özel kâtipliklerini yapan çeşitli sayıda devâdârları bulunurdu.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye, s. 69; Bûndârî, Zübdetü'n-Nusra (Burslan), s. 63; İbn Bîbî, el-Evâmîrü'l-âla'yye, s. 569; İbn Şeddâd, Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir, Beyrut 1983, s. 242; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik (Eymen), s. 37, 42, 58; a.mlf., et-Ta'rif, Kahire 1312, s. 150; Sübkî, Mu'îdün-ni'âm ve mübîdün-nîkâm, Beyrut 1407/1986, s. 27; Kalkaşendî, Şubhu'l-a'sâ, Kahire 1963, IV, 14-19, 44, 59-60; V, 462; VI, 14, 35; Makrîzî, Kitâbü's-Sülâk, I, 141; II, 681; a.mlf., el-Hîtat, II, 222-223; İbn Tağrıberdî, en-Nücümü'z-zâhire, VII, 183-185, 332, 333; XIII, 128; XIV, 90; XV, 385, 496, 543, 555; Sehâvî, eḍ-Ḍav'ü'l-lâmi', II, 311, 317; III, 39, 40, 54, 209, 220, 295; VI, 214, 219, 296; X, 268; Süyûtî, Hüsnü'l-muḥâḍara, II, 131-134; Uzunçarşılı, Medhal, s. 356-358; İsmail Yiğit, İslâm Tarihi, İstanbul 1991, VII, 189-190; Davit Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army-III", BSOAS, XVI/1 (1954), s. 5, 62-63, 68-69; a.mlf., "Dawâdâr", EI² (İng.), II, 172; M. Sobernheim, "Devâtdâr", İA, III, 557-558.

ASRİ ÇUBUKÇU

DEVE

Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde devey, tevey, teve, tive, dive, töve ve tebe gibi şekillerde görülen kelimenin etimolojisi yapılamamıştır. Eti, sütü, derisi, yünü, gübresi ve sıcak-kurak iklimin hâkim olduğu bölgelerde uzak mesafeler arasındaki taşımacılığa uygun yapısıyla deve çöllerde yaşayan göçebeler için hayatî bir öneme sahiptir ve bundan dolayı özellikle Araplar arasında büyük bir değer taşımakta ve "sefinetü's-sahrâ" (çöl gemisi) adıyla da anılmaktadır. İbn Haldûn'a göre sadece deve yetiştiren bedevîler, deve ile birlikte davar ve siğir yetiştiren diğer göçebelerden daha bedevîdir. Araplar, şehirde yaşayan insanlara tanımla uğraştıkları için "ehl-i hadar", çölde yaşayanlara ise deve yününden yaptıkları çadır, elbise ve diğer eşyaya izâfeten

"ehl-i veber" demişlerdir. İbn Haldûn de- ve yetiştirmeyi sadece bedevîliğin ölçü- sü sayarsa da deve, eski dünyada kıta- lar arası ticarete oynadığı rolle mede- niyetin gelişmesine büyük katkıda bu- lunmuş bir hayvandır. Kur'an-ı Kerim'- de, Kureyş kabilesinin yaz ve kış sefer- leri şeklinde düzenledikleri ticaret ker- vanlarının şükürü gerektiren bir nimet ol- duğu belirtilir (Kureyş 106/1-4).

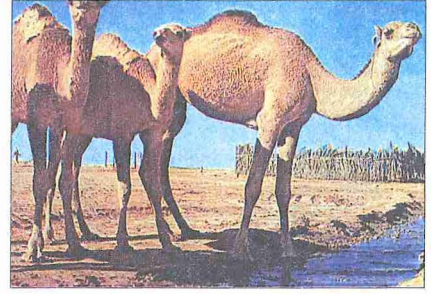
Deve ile ilgili kelime hazinesi en zen- gin olan dil Arapça'dır. Yalnız devenin cinsi, yaşı, rengi ve diğer fizikî özellikle- riyle yürüyüş biçimi gibi karakteristik vasıfları üzerine Arapça'da yer alan ke- limeler dahi başlı başına büyük bir kıta- bı dolduracak kadar çoktur (bk. Hüseyin Yûsuf — Abdülfettâh es-Saîdî, s. 706-774; İbn Sîde, II/7, sîfır, s. 2-175). Atlarla ilgi- li "Kitâbü'l-Hayl"ler gibi deve ile ilgili olarak da "Kitâbü'l-İbil"ler yazılmıştır (Ahmed es-Serhâvî, s. 104-106). Bunlar- dan, August Haffner tarafından neşre- dilen Asmaî'nin *Kitâbü'l-İbil*'i (s. 67- 157) gibi pek azı zamanımıza ulaşabil- miştir. Câhiliye şiirinin konularından bi- ri de devedir. Hemen hemen bütün mu- allaka şairleri deveden söz eder. İmru- ül-kays, deve üzerine yerleştirilen ve ra- hat bir seyahat ortamı sağlayan hevdec içinde genç kızlar ve kadınlarla birlikte yaptığı yolculukları açık saçık tasvirlerle anlatır. Tarafe'nin 110 beyitlik muallaka- sının üçte birinden fazlası devesine dair- dir. Câhiliye döneminde ölen bir Arap'ın yakınları mezarının başına "beliyye" de- nilen çoğunlukla dişi bir deve getirirler, başını arkaya doğru çevirip bağları, kaçmaması için de ayaklarını keserek aç ve susuz ölüme terkederlerdi (bk. BELİYYE). Araplar deveyi en büyük yardımcıları olarak tanımış ve gerektiğinde hayatla- rını dahi onun isteklerine göre tanzim

etmişlerdir. Hz. Ömer'in, Irak yöresinde kurulacak ordugâh merkezinin yerini tes- bit için Vali Sa'd b. Ebû Vakkâs'a gönder- diği mektupta devenin hoşlanacağı bir mekânın tercih edilmesini istemesi (Be- lâzûrî, s. 395) bunun bir örneğidir.

Arapça'da deveye verilen isimler pek çok olmakla beraber en fazla kullanılan- lar ibil, cemel, baîr, nâka, hecin, fâlic ve buhttur. Bunlardan erkek ve dişi deveyi birlikte ve çoğul olarak ifade eden *ibilin* aslı Akkadca *ibilu*, erkek deve için kulla- nılan ve Batı dillerine *camel*, *kamel* gibi şekillerde geçen *cemelin* aslı ise Akkad- ca'ya *gammalu* biçimiyle giren Sumerce *gammaid* (v. Soden, s. 279, 363). Cinsi- yet ayırt etmeden tek bir deveye *baîr*, dişi deveye *nâka*, tek hörgüçlü deveye "Arap devesi" anlamına *ırab*, çift hör- güçlü Asya devesine de (Horasan devesi, Baktrian camel) *fâlic* veya *buht* denilmek- tedir. İyi koşan develere verilen *hecin* adı, bu develer daima tek hörgüçlü ol- duğundan Türkçe'de "tek hörgüçlü de- ve" anlamını kazanmıştır.

Ortadoğu'da yapılan arkeolojik kazı- larda develer hakkında birçok bilgi ele geçirilmiştir. Mezopotamya'da ve diğer Sâmi topraklarında bulunmuş çeşitli ka- bartmalarda develi muharip, tek veya diziler halinde ganimet olarak götürü- len deve ve kervan tasvirlerine rastlanır. Bu kabartmalardaki develerin kosum takımlarının bugünkülerden pek farklı olmadığı dikkati çekmektedir. "Aribu / Aribi" yazılışıyla ilk defa Arap adının or- taya çıktığı çivi yazılı Asur tabletlerinde de Araplar'ın develi muharip oldukları- nın ve III. Salmanasar'ın (m.ö. 858-834) ordusuna 1000 kişilik bir develi birlikle katıldıklarından bahsedilir (*DIA*, II, 558).

Deve kutsal kitaplarda oldukça fazla zikredilmiştir. Adı verilmemekle birlik- te Hz. Nûh'un gemisine aldığı hayvanlar arasında da bulunmalıdır; çünkü onun gemiye her cins hayvandan birer çift al- dığı bilinmektedir (Hüd 11/40; el-Mü'mi- nûn 23/27; Eski Ahid, Tekvîn, 6/19-20). Genellikle Ortadoğu bölgesine gelen pey- gamberlerin deveden mutlaka faydalan- dıkları görülür. Eski Ahid, Hz. İbrâhim'in birçok hayvanı arasında develerinin de ol- duğundan (Tekvîn, 12/16); Hz. Eyyüb'un önceden sayıları 3000'i bulan develeri- nin, çektiği eziyete sabredip şifaya ve yeniden servete kavuştuktan sonra di- ğer mallarıyla birlikte iki katına çıktığı- ndan (Eyub, 1/3; 42/12); Hz. Ya'kûb ile ailesinin Ken'ân ülkesine develerle gittiklerinden (Tekvîn, 31/17); Hz. Dâ-

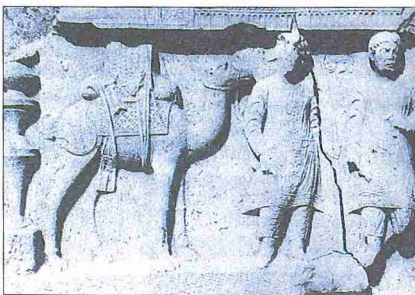

Tek hörgüçlü develer

vûd'un develerine bu konudaki maha- retleri sebebiyle Arap bakıcılar tuttu- ğundan (Tarihler, I, 27/30); Sebe meli- kesinin (Belkıs) Hz. Süleyman'a baharat, altın ve değerli taşlardan oluşan hedi- yelerini develerle getirdiğinden (Krallar, I, 10/2) ve İsrâiloğulları'nın Bâbil sür- gününden Kudûs'e dönerken develerden faydalandıklarından (Ezra, 2/67) söz eder. Eski Ahid deve eti hakkında bazı hüküm- lere de yer vermiştir. Meselâ geviş ge- tirdiği halde çatal tırnaklı olmaması se- bebiyle devenin eti İsrâiloğulları'na ha- ram kılınmıştır (Levililer, 11/4; Tesniye, 14/7); ancak Tekvîn'de deve sütü içtikle- rine dolaylı olarak işaret edilmektedir (32/15). Kur'an'da, azgınlıkları sebebiyle ceza olarak yahudilere haram kılındı- ğı belirtilen tırnaklılar arasında devenin de olduğu anlaşılmaktadır (el-En'âm 6/ 146). Deve Yeni Ahid'de de muhtelif ve- silelerle geçmektedir. Bunların birinde- ki, "devenin iğne deliğinden girmesinin zengin adamın göklerin melekûtuna gir- mesinden daha kolay olduğu" şeklinde- ki teşbih (Matta, 19/24) benzer biçimde Kur'an'da da yer almakta, Allah'ın âyet- lerinden yüz çeviren kibirli insanlara gök kapılarının açılmayacağı ve onların deve iğne deliğinden geçinceye kadar cenne- te giremeyecekleri belirtilmektedir (el- A'râf 7/40). Hz. Yahyâ'nın deve yününden elbise giydiği de Yeni Ahid'de yer alır (Matta, 3/4; Markos, 1/6). Bunlardan başka Kitâb-ı Mukaddes'in daha birçok yerinde devenin zikredildiği görülmekte- dir (bk. *IDB*, I, 490-492).

Kur'an-ı Kerim'in Yûsuf sûresinde kıs- sa vesilesiyle, Ken'ân ve Mısır arasında gelip giden deve kervanlarından (îr) do- laylı olarak söz edilmekte, sonunda Ya'- kûb ailesinin Mısır'a gitmesi anlatılmak- tadır. Kur'an'ın yedi yerinde geçen nâ- ka ile Hz. Sâlih'in mucizesi olan, Semûd

Milattan sonra II-III. yüzyıla ait bir kaya kabartmasındaki deve tasviri (*Fikrun wa Fann*, nr. 31 [1978], s. 23)

kavminin kendisiyle sındığı, kayalar-dan çıkan deve kastedilmiştir. Kur'an'da yer alan, "Deveye bakmazlar mı nasıl yaratılmıştır?" (el-Gâşîye 88/17) meâlindeki âyetle inkâr edenlerin dikkati devenin yaratılışındaki olağan üstü duruma çekilmekte ve Allah'ın kudretini anlamaları istenmektedir. Gerçekten de deve ağır bir yükü çok uzak mesafeyi, birkaç hafta bir şey yiyip içmeden ve günde 200 kilometreye kadar yürüyerek katedebilen yegâne hayvandır. Deve, gerektiğinde gıda olarak kullanılmak ve birtakım karmaşık kimyasal işlemler sonucu suya çevrilmek üzere yağ depolayan hörgücü; kum fırtınalarına karşı özel perdelerle donatılmış burnu, çift sıra kirpikli gözleri, içi tüylü kulakları; dikenli bitkileri yemeye uygun ağız yapısı ve bunları hazmedebilen sindirim sistemi; aşırı sıcağa ve soğuğa dayanma kabiliyeti ve bir defada 60 litre su içebilmesi gibi özellikleriyle Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin açık bir delilidir. Kuvvetli bir hâfızası olan deve, fırtınalarda kum tepelerinin yer değiştirmesine rağmen çölde yolunu şaşırılmaz. Çölde haftalarca süren uzun yolculuklarda zor duruma düşen Araplar devenin vücudundaki sudan faydalanırlar. Bizans'a karşı Ebû Ubeyde'ye yardım için ordusunu çölden geçirerek Irak cephesinden Suriye cephesine intikal ettiren Hâlid b. Velîd bu sayede askerlerini büyük bir felâketten kurtarmıştır.

Câhiliye Arapları, "bahîre" adını verdikleri bazı dişi develerden faydalanmayı günah sayar ve onları tanrılara adanmış serbest bırakırlardı. Hastalıktan kurtulma, kaybolan birinin bulunması veya geri dönmesi, bir dileğin gerçekleşmesi gibi durumlar için adanan deveye de "sâibe" (kendi haline terkedilmiş) denir ve istenen şey gerçekleşirse yine serbest bırakılarak üzerine yük vurulmaz ve binilmezdi. Aynı şekilde erkek ve dişi ikiz doğuran deveye "vasîle", sulbünden on döl alınan erkek deveye veya on doğum yapan dişi deveye "hâm" adını verir ve "sırtını korudu" diyerek onlardan da faydalanmayı haram sayarlardı. Bazı müfessirlerce Amr b. Luhay tarafından konulduğu rivayet edilen bu bâtil inançlar, "Allah bahîre, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şey kılmamıştır. Fakat inkâr edenler Allah'a yalan uyduruyorlar, çoğu da akıl erdiremiyor" (el-Mâide 5/103) meâlindeki âyetle iptal edilmiştir. Ayrıca En'âm sûresinin 144. âyetinde develerin ne erkek ne dişi ne de yavru ola-

rak hiçbir şekilde haram kılınmadığı açıkça belirtilmiştir. Hadisler de deveyle ilgili bazı Câhiliye âdetlerini kaldırmıştır. Bunlardan biri "fera" denilen ilk yavrunun, annesinin nesli çoğalır ve bereketli olur inancıyla putlara kurban edilmesi. Bazılarına göre fera', deve sayısı 100'e ulaştıktan sonraki ilk yavrudur. Hz. Peygamber'in kaldırdığı diğer bir kurban ise "atîre"dir. Receb ayının ilk on gününde kesildiği için "recebiyye" de denilen bu kurbanların kanları putlar üzerine serpilirdi (İbnü'l-Esîr, III, 178). Bu konuda bazı farklı yorum ve rivayetler bulunmakla beraber sonuç itibarıyla Hz. Peygamber bu uygulamaları kaldırarak, "İslâm'da fera' ve atîre yoktur" demiştir (Buhârî, "Aşkîka", 3, 4; Müslim, "Edâhî", 38; Ebû Dâvûd, "Edâhî", 19; Tirmizî, "Edâhî", 15; geniş bilgi için bk. ATİRE). Aynı şekilde hac ve umre sırasında kesilen develerle ilgili bazı Câhiliye dönemi âdetleri de yine Hz. Peygamber tarafından kaldırılmıştır (bk. BEDENE).

Hz. Peygamber'in hayatının büyük bir kısmı deve sırtında geçmiştir. Küçük yaşlarında amcalarının yanında, gençliğinde ve Hz. Hatice'nin ortağı olarak ticaret kervanlarını yönettiği dönemde develerle yakından ilgilenmiş, bi'setten sonra da hicret, askerî seferler ve hac sırasında onlardan faydalanmıştır. İslâm'ın gelişmesinde en önemli merkez olan Mescid-i Nebevî'yi ve evini de devesinin çöktüğü yere yaptırmıştır. Hz. Peygamber gelmeden önce hakkında yapılan kehanetler arasında onun deve sahibi veya deveye binen biri olacağı da bulunmaktadır (İbn Sa'd, I, 159). Hatta Hinduizm'in kutsal kitaplarında (Vedalar), çöller diyarından çıkacağı ve deveye bineceği bildirilen Mamah Rişi'nin Hz. Peygamber olduğu sanılmaktadır (A. H. Vidyarthi — U. Ali, s. 87). Hadislerde deve zekât, diyet, megâzî vb. birçok konuda ve mesellerde zikredilmiştir. Hz. Peygamber, iman ve ibadet konularındaki ihmalleri, kendilerini beğenmişlikleri ve sert tabiatları sebebiyle "ashâbü'l-ibil" dediği bedevîleri yererken (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 15; Müslim, "İmân", 85), "Deve sahibi için berekettir (zenginliktir)" diyerek deveyi över (İbn Mâce, "Ticârât", 69). Hz. Peygamber, koyunlar için yapılmış ağıllarda namaz kıldığı halde deve barınaklarında (atan/a'tân, mebrek/mebârik) kılmamıştır. Bunun sebebi, genelde uysal olmasına rağmen devenin hoşlanmadığı veya mahiyetini anlamadığı bir şeye hemen hücum edip ısırması ve tekmele-

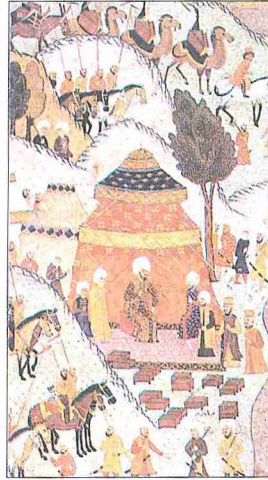
mesi olsa gerektir. Hz. Peygamber'in kasvâ adlı devesi meşhurdur. Ced'â ve adbâ da denilen bu deve zaman zaman düzenlenen yarışlarda daima önde giderken sonunda geçilmiş ve bu durum ashabın üzülmeye sebep olmuştu (Ebû Dâvûd, "Edeb", 8; İbn Sa'd, II, 493). İbn Sa'd Hz. Peygamber'in, ailesinin sütleriyle geçindiği hepsinin ayrı bir adı bulunan sağmal develerinden (likha veya lekha, çoğulu likâh) bahseder (et-Tabakât, II, 494-495). Resûl-i Ekrem'in miras olarak para, koyun ve deve bırakmadığı yolundaki rivayetlerden anlaşıldığına göre (a.g.e., II, 260; İbn Mâce, "Veşâyâ", 1) bu develeri vefatından önce elinden çıkarmış, büyük bir ihtimalle de tasadduk etmiştir. Hz. Peygamber sefere çıkacağı zaman devesini genellikle Esla' b. Şerîk b. Avf hazırlardı. Huzâî, Asr-ı saâdet'teki devlet yönetimini anlatırken deveci için "Sâhibü'r-râhile" adıyla bir bab açmıştır (Tahricü'd-delâilâtî's-sem'îyye, s. 398). Kettânî bunu biraz daha geliştirerek Hz. Peygamber'in devesinin yularını, üzengisini tutan, sağmal develere çobanlık eden, nağmelerle develeri coşturanları ayrı başlıklar altında verir (et-Terâtîbü'l-idâriyye, II, 96-104).

Araplar kadar olmamakla birlikte Türkler de deve yetiştirmiş ve özellikle taşımacılıkta, daha çok kendi bölgelerinde yaşayan çift hörgüçlü deveden faydalanmışlardır. Bilhassa Ortaçağ'da İpek yolu üzerinde bulunan Türk ülkeleri deve kervanlarının devamlı geçtiği yerler haline gelmiştir. Türkler'le Araplar arasında deve kültürü bakımından bazı benzerlikler bulunmaktadır. Meselâ Arap şirinde görülen kadının güzelliğini deveye benzetme âdeti Türkler'de de vardır ve özellikle Yörükler şişmanca güzel kadınlar için "maya (dişi deve) gibi" derler. Araplar kızıl develeri (humre'n-neam) çok değerli sayarlardı (Lisânü'l-'Arab, "hmr" md.) ve kıyaslama için, "Onu kızıl develerle değişmem" derler. Türkler'de de kızıl develer kıymetlidir, Dede Korkut Kitabı'nda "katar katar kızıl develer" tabiri zenginlik ifadesi olarak pek çok yerde kullanılmıştır (meselâ bk. s. 38, 40, 117). Ayrıca yine Dede Korkut'ta yer alan, "Şahbaz atlar içtiği su, kızıl develer gelip geçtiği su" tasviri de (s. 45) Türkler'e göre kızıl devenin geçtiği yere kıymet ve asâlet kazandırdığını göstermektedir.

Türkçe'de bulunan deve ile ilgili kelimelerin sayısı Arapça'dakiler kadar fazla değildir; ancak bunların birçoğu yazılı kaynaklara geçmemiş ve unutulmuş

olmalıdır. Bununla birlikte halen deve yetiştirilen bölgelerde deve ile ilgili hayli kelime yaşamaktadır. Erkek deveye **buğra** veya **buğur** denilmektedir; Kâşgarlı Mahmud Buğra Han'ın adının buradan geldiğini belirtir. *Dede Korkut Kitabı*'nda Bânü Çiçek için Bamsı Beyrek'ten istenen mallar arasında "bin maya görmemiş buğra" da yer alır (s. 85, 86). Böylece erkek ve dişi develer için kullanılan kelimelerin her ikisi birlikte zikredilmiştir. Develer yaşına ve cinsine göre **kükürt**, **lök**, **daylak**, **dorum**, **kayalık** (kayalak), **kirinci** (kipinci), **boz**, **tülü**, **yoz**, **na-cır** gibi adlar almaktadır. **Köşek** (< küçük ?) "deve yavrusu" demektir ve Yörükler'de anneler çocuklarını "kuzum" gibi "köşeğim" diye de severler. Deve yavrusuna yer yer **bidi** ve **potuk** da denir. Devenin çeşitli Türk lehçelerinde daha birçok adı vardır. Meselâ Kara Kırızlar genel olarak deveye **tö**, erkek deveye **buğra**, dişi deveye **ingen**, deve yavrusuna **taylak** veya **tö botusu** demektedirler. Türkler'de deve kurban etmek, Araplar'da olduğu gibi diğer hayvanlara göre daha üstün sayılmıştır. Halen Anadolu'nun bazı yörelerinde ziyarete gelen parti liderleri için deve kesme âdeti vardır. *Dede Korkut Kitabı*'nda Deli Dumrul'un babası oğluna hitaben doğumunda kestiği kurbanları kastederek, "Doğduğunda dokuz buğra öldürdüğüm aslan oğul" der (s. 163). Timur'a giden İspanya elçisi Klaviyo seyahatnâmesinde, Nîşâbur'da 400 çadırdan müteşekkil bir kabilenin 20.000 devesi olduğundan ve bunların Timur'a her yıl 3000 deve verdiklerinden söz eder (*Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, I, 140). Halen bu bölgede devenin büyük bir değeri vardır.

Selçuklu ve Osmanlılar'ın askerî teşkilâtında devenin önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Marsigli, çöllerden ve sıcak ülkelerden getirilen develerin Türkler tarafından kullanıldıkları müddetçe iyi bakıldıklarını söyler (*Osmanlı İmpara-*

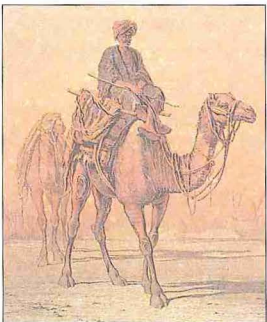
Orduya malzeme taşıyan deve kervanını gösteren bir minyatür (Nusretname, TSMK, Hazine, nr. 1365)

torluğunun Askerî Vaziyeti, s. 184). Ona göre Osmanlılar'ın develeri maya, lök ve hecin diye üçe ayrılmaktadır ve sonuncuları bunların en değerlisidir. Marsigli, Kara Mustafa Paşa'nın Viyana kuşatması sırasında, orduda bulunan iki hecin devesi sayesinde, savaş alanına getirilen bazı mukaddes emanetleri kurtarıldığı rivayetine de yer vermektedir (s. 184-185). Osmanlılar deve için Farsça'dan alınmış **şütür** / **üştür** kelimesini de kullanırlar ve Yeniçeri Ocağı'ndaki devecilere **şütürbân** derlerdi. XVII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında cemaat ortalarından yirmi beşinin deveci ortası olduğu anlaşılmaktadır. En fazla saygı gören zâbitlerden olan ve "şütürbân ağa" denilen deveci ortası kumandanlığına yayabâşılıktan geçilirdi. Bunların en kıdemlisine "başdeveci" denir ve bu ağa terfi ettiğinde haseki ağa (hünkâr hasekisi) veya Acemi Ocağı'nın Rumeli ağası olurdu. Devencilere XVI. yüzyılın ilk yarısında 28.000 akçe ile zeâmet verildiği görülmektedir (Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, 213, 443). Sarayın develerine bakanlara "sârbân" veya "sârvân", reislerine de "sârbânbaşı" denilirdi. XVII. yüzyılın ortalarında Has Ahır'a bağlı develerin sayısı 1000 katardı. Bu develer Anadolu'nun çeşitli yerlerinden tedarik edilerek cinsiyetlerine göre ayrılırdı. Dişi develere bakanlara "sârbân-ı mâde", erkek develere bakanlara "sârbân-ı ner" adı verilir, bunların yanında ayrıca develerin teçizatını sağlayan ve bu kısmın diğer ihtiyaçlarını gören başka görevliler de bulunurdu (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 495-496). Osmanlı ordusunda ağırlığı taşıyan hayvanlardan olan develerin sayısı gidilecek sefere göre değişirdi. Develer bakıma alınarak yağlanır, on-

dan sonra sefere çıkılırdı. Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, "...Ordu-yı Hümâyûn'da sârvânlar kethüdâsı davet olunur. Göç ferman oldukça üstürler revganları (ruga, deri) âdet üzere yağlanmayınca yükler çekilmez" demektedir ve Anadolu yönünde sefere çıkarken develerin bakımının İznik civarında yapıldığını belirtmektedir (*Tarih*, s. 840). Abdülkadir Efendi'nin verdiği bilgiye göre 1006'daki (1597) Vâsıt seferine 800 katar (5600 adet; 1 katar = 7 deve; bk. Marsigli, s. 184), 1030 (1621) tarihli Lehistan seferine de 1200 katar (8400 adet) erkek ve dişi deve götürülmüştür (*Tarih*, s. 152, 563). Seferlerde ayrıca zahire ve mühimmat nakli için Türkmen aşiretlerinden kira ile tutulan devecilerden de faydalanılmaktaydı. Türkmenler arasında "buğurcu" denilen ve devlet için deve yetiştirmekle yükümlü tutulanlar vardı. Saraydan yola çıkarılan **surre*** alayları Hicaz'a develerle gönderilir, halk da hacca yine deve ile giderdi.

Ağır ve hafif olmak üzere ikiye ayrılan deve kervanlarının ticarî hayatta büyük bir önemi vardı. Ağır kervanlardaki develerin her biri beşer, altışar, hafif kervanlardakiler ise üçer kantar (44 okka/57 kg.) yük taşırlardı (bk. KERVAN). Her devenin burun deliğinden geçirilen ince bir ip öndeki devenin sağrısına ve zor bir durumda kolayca çözülebilecek şekilde bağlanırdı. En sondaki devenin boynuna asılan özel bir çingirak, katarın sağlıklı bir şekilde yol alıp almadığını önde veya yanda giden deveciye haber verirdi.

Deve donanımı çok eski dönemlerden beri fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Devenin palanına "hamut" (havut) adı verilir. Halk arasında hamudun yumuşak maddelerden yapılmış örtü şeklin-

Bir binek devesi tasviri

İstanbul Atmeydanı'nda develeri gösteren XIX. yüzyıla ait bir tablo (Ç. Gülersoy, *Mavi Cami*, İstanbul 1990, s. 6)

de olanına "hatapsız", ahşap (hatap) bir iskelet üzerine kaplanmış olanına da "hataplı" denilmektedir. Araplar bunun büyüklerine "rahl", yeni yetişen iki yaşlarındaki develeri yüke alıştırmak için vurulan küçüklerine ise "kateb" demektedirler. Develerin çeşitli yerlerine küçük çanlar ve atlarda olduğu gibi boyunlarına nazarlık takma âdeti Türkler ve Araplar arasında yaygındır. Hamutlar üzerine monte edilen, ahşap çubukların birbirine tutturulması ve üzerinin örtülmesiyle meydana getirilmiş, özellikle kadınların rahat yolculuk yapmasını sağlayan küçük odaya "hevdec" veya "mahfe" adı verilir. Hz. Âişe, Cemal Vak'ası'nda ordusunu asker adlı devesinin sırtında böyle bir hevdec içinden idare etmiştir.

Deve yüke, soğuk ve sıcağa, açlık ve susuzluğa uzun müddet tahammül eder. Fakat hastalandığı, yaralandığı zaman iyileşmesi zordur, bu sebeple özel bir bakıma ihtiyacı vardır. Sefere çıkılmadan ve sırtına yük vurulmadan önce sineklerin rahatsız edip yükünü atmasına sebep olmaması için arkasına ve yaralanmaması için kollarının geldiği yerlere "püse" denilen katranla karıştırılmış yağ sürülür. Yiyecek olarak ot ve dikenin yanında "lop" denilen kepekli ve tuzlu bir hamur verilir. Deve genelde uysal ve hassas bir hayvandır; üzüntüsünü ve sevincini belli eder ve müzikten çok hoşlanır. Bunun için Arap edebiyatında önemli bir yeri olan ve "hidâ" (hudâ) denilen deveci ezgileri söylenerek yönetilir; bu hususta ashaptan Enceşe'nin maharet sahibi olduğu rivayet edilmektedir. Kızgın develer çok tehlikelidir. Nitekim *Dede Korkut Kitabı*'nda Kanturalı'nın, Trabzon tekfurunun kızı Selcen Hatun'u alabilmek için dövüşmek zorunda bırakıldığı kızgın boğa ve aslanı kolaylıkla öldürdüğü halde kızgın kara deve karşısında, sonunda onu da öldürmekle birlikte çok

zor durumlara düştüğü anlatılmaktadır (s. 186, 190).

Hz. Peygamber zamanında çok sevilen deve yarışları, bugün Birleşik Arap Emirlikleri başta olmak üzere Körfez ülkelerinde düzenli bir şekilde tertip edilmekte ve bu yarışlar, müşterek bahis oynamanın yasak olduğu özel yapılmış stadyumlarda, yerli ve yabancı büyük kalabalıklar tarafından heyecanla seyredilmektedir. Aynı şekilde Türkiye'de de özellikle Aydın'da yapılan geleneksel deve güreşleri turistlerin büyük ilgisini çekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-‘Arab, "bñt", "hmr" md.leri; *Divânü lugatit-Türk Tercümesi*, I, 420, 443, 521; II, 84, 181, 195, 255, 256; III, 49, 113, 225; Clauson, *Dictionary*, s. 447-448; *NBD*, s. 181-182; v. Soden, *AHW*, s. 273, 363; Ahmed es-Sarhâvî, *Mu‘cemü'l-me‘âcim*, Beyrut 1987, s. 104-106; Buhârî, "Akâika", 3, 4, "Bed'ü'l-halk", 15; Müslim, "Edâhi", 38, "İmân", 85; İbn Mâce, "Ticârât", 69, "Veşâyâ", 1; Ebû Dâvûd, "Edeb", 8, "Edâhi", 19; Tirmizî, "Edâhi", 15; *Yedi Askı: el-Muallakatü's-seb'* (trc. Şerafeddin Yaltıkaya), İstanbul 1985, s. 18-127; İbn Sa'd, *eṭ-Tabakât*, I, 159; II, 260, 494-495; Cähiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 152, 154, 297; VI, 216-217; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 395; *Dede Korkut Kitabı* (nşr. Muharrem Ergin), Ankara 1958, s. 38, 40, 45, 48, 54, 59, 85, 86, 117, 163, 186, 190; İbn Sîde, *el-Muḥaṣṣaṣ*, Beyrut 1398/1978, II/7. sifr, s. 2-175; Esmâî, *Kitâbü'l-İbîl* (nşr. A. Haffner), Leipzig 1905, s. 67-157; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, I, 156; III, 178; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, X, 103-120; Huzâî, *Taḥricü'd-delâlati's-sem'ıyye*, s. 398; Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1975, I, 140; İbn Haldûn, *Mukaddime* (Uludağ), I, 418; Demîrî, *Ḥayâtü'l-ḥayevân*, I, 12-15, 112-116, 166-170; II, 269-273; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmaz, doktora tezi, 1990), II Ed.Fak. Genel Kitaplık, nr. TE 80, s. 152, 563, 840; Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Askerî Vaziyeti*, s. 184-186; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bülâğu'l-ereb*, III, 36-41; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, 213, 443; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 495-496; Mehmed Kaplan, "Dede Korkut Kitabında Hayvanlar", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 276-290; M. Abdullah es-Sânî, *el-İbîlü'l-‘Arabiyye*, Küveyt 1983, s. 23-178; A. H. Vidyarthi — U. Ali, *Muhammed in Parsi, Hindoo and Buddhist Scriptures*, New Delhi 1983, s. 87; Hüseyin Yüsof Mûsâ — Abdülfetâh es-Saîdî, *el-İşâh ft te'vili'l-luğa*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Fikr), s. 706-774; Suraiya Fârâqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984, s. 52-60; a.mlf., "Camels, Wagons and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *MES*, XIV (1982), s. 523-539; P. Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Oxford 1987, s. 205-211; Halûk Nurbaki, *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler ve İlmi Gerçekler*, Ankara 1988, s. 160-162; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 139, 266-267; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), II, 96-104; Nebi Bozkurt, *Hz. Pey-*

gamber Devrinde Hicaz Folkloru (doktora tezi, 1991), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 90-94; Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Humâyûn ve Surre Ayları*, Ankara 1991, s. 160; İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *SBFD*, XXVIII (1973-74), s. 181-190; Naci Eren, "Deve Domnamı ve Deve ile İlgili Bilgiler", *TFA*, sy. 356 (1979), s. 8594-8596, 8623-8625; sy. 357 (1979); İlhan Şahin, "1638 Bağdat Seferinde Zahire Nakline Memur Edilen Yeni-il ve Halep Türkmenleri", *TD*, XXXIII (1982), s. 523-539; Suliman Bashear, "Riding Beasts on Divine Missions: an Examination of the Ass and Camel Traditions", *JSS*, XXXVI (1991); Pakalın, I, 434; III, 128; J. A. Thompson, "Camel", *IDB*, I, 490-492; Ch. Pellat, "İbîl", *EI*² (İng.), III, 665-668; M. A. J. Beg, "Djammâl", *EI*² Suppl. (İng.), s. 241; Richard W. Bulliet, "Camel", *Elr*, IV, 730-733; Sargon Erdem, "Amâlika", *DİA*, II, 558.

AHMET ÖNKÂL — NEBİ BOZKURT

Deve ile İlgili Fıkhi Hükümler. Fıkıh âlimleri deve ile ilgili özel hükümleri etinin yenmesi, zekâtı, kurbanlık olarak kesilmesi, diyet olarak ödenmesi veya diyet miktarının tesbitinde ölçü kabul edilmesi ve ganimetteki payı gibi belli başlı konularda ele almışlardır.

Deve etinin helâl olduğu konusunda fıkıh âlimleri görüş birliği içindedir. Kesiminin kolay olabilmesi için ayakta kesilmesi ve bir ayağının bağlanması tavsiye edilmiştir (Buhârî, "Hac", 118-119). Zekât açısından devenin nisabı Hz. Peygamber tarafından beş olarak tesbit edilmiştir (Buhârî, "Zekât", 32, 42). Beş deveden dokuz deveye kadar bir koyun, ondan on dörde kadar iki, on beşten on dokuza kadar üç ve yirmiden yirmi dörde kadar da dört koyun zekât olarak verilir. Bundan sonra deve sürüsüne ait zekâtın ölçüsü ise çeşitli yaşlardaki develerden ödenmek üzere farklı kademelerde artarak devam eder (bk. ZEKÂT). Deve kurban olarak kesilebilir. İstendiği takdirde sığırdaki olduğu gibi yedi kişi tarafından ortaklaşa kurban edilebilir.

Deve, İslâmiyet'in doğuşu sırasında Araplar arasında yaygın ve ortak bir malî değer ölçüsü durumundaydı. Hatta o dönemde Araplar "mal" tabiriyle genellikle deveyi kastederlerdi. Bu sebeple diyet ödenmesini gerektiren adam öldürme suçunda deve diyet miktarının belirlenmesi açısından ölçü olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerle göre bu miktar 100 devedir (*el-Muvatta'*, "Ukûl", 1; Ebû Dâvûd, "Diyât", 16; Nesâî, "Kasâme", 47). Bazı hadislerde söz konusu diyetin dinar, dirhem, sığır ve elbise cinsinden mallarla da tak-

Musul Köprüsü'nden geçen deve kafilisini gösteren XIX. yüzyıl başlarına ait bir fotoğraf (İÜ Ktp., Albüm, nr. 90.573)

